

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стрельник Олена Олександрівна

УДК 316.356.2: 347.156

**МАТЕРИНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА:
СТРУКТУРНО-ДІЯЛЬНІСНА КОНЦЕПЦІЯ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України

- Науковий консультант:** доктор соціологічних наук, професор
Куценко Ольга Дмитрівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувачка кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології
- Офіційні опоненти:** доктор соціологічних наук, професор
Горошко Олена Ігорівна,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувачка кафедри міжкультурної комунікації та іноземної мови
- доктор соціологічних наук, професор
Дікова-Фаворська Олена Михайлівна,
Національний авіаційний університет,
Навчально-науковий інститут неперервної освіти,
завідувачка кафедри управління професійною освітою
- доктор економічних наук, професор
Курило Ірина Олексіївна,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, завідувачка відділу досліджень демографічних процесів та демографічної політики

Захист відбудеться 28 грудня 2017 року о 10-й годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.30 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 03680, м. Київ, просп. Академіка Глушкова, 4д, ауд. 504.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розіслано 24 листопада 2017 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Тарабукін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження впливає з трьох основних проблемних ситуацій. *Перша проблемна ситуація* пов'язана з процесами індивідуалізації та раціоналізації, ризиками та невпевненостями сучасності (З. Бауман, У. Бек, Е. Гіденс, Д. Лаптон), що мають різне значення для жінок та чоловіків. Можливості вільного вибору життєвих траєкторій та можливості самореалізації, що є відкритими у сучасних суспільствах, спричиняють появу нових конфліктів, суперечностей та проявів гендерної нерівності. Прикладом таких суперечностей є те, що активне залучення жінок у сферу зайнятості та актуалізація цінностей професійної самореалізації в їх життєвих стратегіях не супроводжується когерентними змінами гендерного розподілу праці у сфері приватного, надто у практиках піклування про дітей. У той час, як життєві та професійні траєкторії чоловіків не зазнають суттєвих змін у зв'язку з батьківством, жінки, залучаючись у піклування про дітей, можуть обмежувати своє професійне зростання і так відмовляються від економічної самостійності (У. Бек, Е. Бек-Гернсгайм), що може мати негативні наслідки для їх позицій на ринку праці. На тлі соціально-економічної нестабільності, високого рівня розлучень, гендерної нерівності на ринку праці та бідності материнських сімей, материнство в сучасному українському суспільстві перетворюється на фактор ризику, вплив якого не здатні компенсувати наявні інструменти сімейної політики.

Друга проблемна ситуація обумовлена зіткненням, з одного боку, вимог ринку праці та процесів індивідуалізації, що спричинює активне залучення матерів у сферу зайнятості, надто у країнах з культурною легітимацією гендерного контракту «матері, яка працює» (Є. Здравомислова, А. Тьомкіна та А. Роткірх) та, з іншого боку, поширенням практик «інтенсивного», відповідального, дитиноцентричного материнства в сучасній батьківській культурі (Ш. Гейз, А. Шадріна). На тлі тиску ринку праці, «культури поспіху» (К. Дейлі) та інтенсифікації часу оплачуваної зайнятості, сучасні практики материнства стають більш інтенсивними у сенсі часу, уваги та зусиль, що їх матері приділяють піклуванню про своїх дітей. У пострадянських суспільствах упродовж 1990-2000-х років у суспільних очікуваннях та уявленнях батьків поступово формується стійка установка: хороші батьки «займаються» своїми дітьми. Культура «нового батьківства» формується навколо уявлення про благополуччя дитини, що містить не тільки фізичні та матеріальні аспекти, але й якість взаємин батьків та дітей, побудованих на основі емпатії, довіри та партнерства (Є. Асонова, М. Майофіс та І. Кукулін; Л. Шпаковская та Ж. Чернова). Оскільки у межах гендерного розподілу праці жінки є відповідальними за сферу приватного, ці соціокультурні зміни впливають передусім на практики материнства. «Інтенсивне материнство» характеризується низкою проявів: материнство набуває характеру особливої діяльності, що вимагає не тільки любові до дитини, а також особливих знань, умінь та компетенцій; турбота про дітей перетворюється на особливий тип «емоційної роботи» (Ш. Гейз, Е. Гохшильд); піклування про дітей вже не є виключно «природним» процесом скерованим любов'ю до дитини чи традиціями виховання, а вимагає рефлексії та прийняття рішень тощо.

Третя проблемна ситуація обумовлена зіткненням між пануванням есенціального та натуралізованого погляду на турботу про дітей як «природну жіночу роль» та завданням досягнення гендерної рівності. Попри чималий поступ у гендерно-демократичних перетвореннях і ухвалення Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 року, трактування жінки як єдиного (та незамінного) суб'єкту піклування про дітей як у державному дискурсі материнства, так і в суспільних установках відносно гендерних відносин та батьківських ролей виступає засобом легітимації гендерної нерівності в Україні.

Означені суперечності, що впливають на характер материнства в сучасних суспільствах, потребують досліджень із застосуванням комплексних інструментів соціологічного пізнання. Соціальний характер практик материнства залишається на маргінесі наукових студій та суспільного обговорення. Одна з причин академічної невидимості материнства – це зведення тематики турботи про дітей до сфери приватного та натуралізованого. Натуралізований та есенціальний підхід до материнства призводить до ігнорування соціальних аспектів материнства, складного характеру сучасних материнських практик піклування про дітей, а також напружень і суперечностей, що супроводжують ці практики.

Материнство як самостійний об'єкт комплексних наукових (україно- та російськомовних) соціальних студій на пострадянських теренах досліджується переважно у працях психолого-педагогічного, соціально-філософського та культурологічного спрямування. У більшості цих праць наголошується на функціональності материнської турботи для розвитку дитини та для особистості жінки (Г. Філіпова), для реалізації функцій біологічного та соціального відтворення, а також трансляції культурних цінностей (Ю. Крістева, В. Раміх, Н. Рудова, Л. Троніна, Є. Шамаріна та інші). Цей підхід віднайшов свій розвиток у концептуалізації «відповідального батьківства» та «культури материнства» (праці І. Братусь, Л. Буніної, О. Лещенко, Н. Максимовської, Н. Шевченко); у дослідженнях готовності до материнства (Н. Даниленко, Н. Дармострук, Є. Міронова, О. Тіунова та інші), адаптації до ролі матері (І. Земзюліна, О. Подобіна, Л. Рудіна та інші) та дисфункціональної (девіантної) материнської поведінки (А. Брутман, А. Варга, Т. Гущина, О. Копил, М. Радіонова, І. Хамітова та інші). Пізнавальними обмеженнями означених підходів є опора на біологічний детермінізм, есенціалізація материнства як «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації. Батьківські та материнські ролі у межах функціонально-рольового підходу характеризуються як різні, але рівнозначні. Отже, ігнорується гендерований характер інституту та практик батьківства, а також включення материнства до гендерного порядку та системи гендерного розподілу праці.

У соціології пострадянських країн материнство концептуалізується переважно в контексті ширшого інституту та практик батьківства. Більша частина цих розробок представлена функціонально-рольовим та інституційним підходами. В їх центрі – батьківські ролі та специфічні функції батьківства (материнства), пов'язані з реалізацією функцій біологічного та соціального відтворення населення (Л. Гріцай, Е. Луценко, Л. Сологуб, А. Шрайбер та інші). У фокусі означених (функціонально-рольового та інституційного) підходів – процеси, що сприяють цілісності та

стабільності суспільних відносин. Отже, різноманітні практики материнства перебувають поза фокусом дослідження або характеризуються як дисфункціональні (наприклад, малодітність, «пізні» материнство, раннє повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини тощо). Концептуалізація материнства як соціального інституту нерідко спирається на консервативно-кризову парадигму розвитку сім'ї та на риторику «відродження традиційних цінностей», відновлення «культу матері», «престижу материнства», «свідомого материнства традиційно-ціннісного типу» (А. Антонов, Л. Гріцай Л. Сологуб та інші).

Плідні соціологічні розробки представлені у концептах «батьківського потенціалу» (у працях О. Безрукової) та «батьківських стратегій» (М. Давітян), однак дослідниці фокусуються на аксіологічних, ідеальних та нормативних аспектах, натомість діяльнісні виміри батьківства (материнства) залишаються поза увагою. Окремі емпіричні розвідки, що базуються на поєднанні рольового та діяльнісного підходів, реалізовано В. Володько, С. Одинець та А. Толстокоровою на прикладі «дистантного» («транснаціонального») материнства жінок-трудомих мігранток.

Особливе місце в концептуалізації материнства посідають соціально-конструктивістський та феміністські підходи, що спираються на критику біологічного детермінізму та есенціалізму. Основним здобутком обох підходів є включення концептів влади та нерівності до схем концептуалізації материнства. У межах соціально-конструктивістського підходу значення материнства розглядаються як соціально-сконструйовані, у тому числі експертними дискурсами, що є одним із механізмів інституційної регуляції материнства. Низка досліджень продемонстрували історичний та сконструйований характер «сучасного» («свідомого», «відповідального») материнства (А. Белова, Н. Міцюк, Н. Черняєва), вікових норм материнства (Т. Греченкова), «неповнолітнього материнства» (Т. Арчакова, Є. Сіроткіна). Завдяки феміністським англомовним студіям тематика материнства позбавилася статусу маргіальної в наукових студіях (праці Е. Оклі (А. Oakley), С. Радик (S. Ruddick), А. О'Райлі (А. O'Reilly), Е. Рич (А. Rich), С. Файрстоун (S. Firestone), Б. Фрідан (B. Friedan), Н. Чодороу (N. Chodorow), Ш. Гейз (Sh. Hays) та інших). Феміністські концепції окреслили концептуальне розрізнення інституційного та діяльнісного вимірів материнства та актуалізували питання структурних умов жіночого пригнічення, що спираються на патріархатну ідеологію материнства. У пострадянських соціальних дослідженнях феміністську епістемологію, теорію соціального конструювання реальності та пізнавальні можливості гендерних студій використовують у дослідженнях окремих аспектів материнства, репродуктивних практик та турботи про дітей Є. Бороздіна, О. Бреднікова, П. Власенко, Є. Здравомислова, О. Ісупова, Л. Малес, Н. Нартова, Н. Русанова, О. Савінская, А. Смірнова, О. Ткач, А. Тьомкіна, А. Шадріна та інші. Окремим питанням гендерних відносин, а також зв'язку репродуктивної та оплачуваної праці в сучасному українському суспільстві присвячено праці С. Аксьонової, І. Вергуленко, О. Горошко, Г. Герасименко, К. Гумен, Т. Злобіної, О. Купець, Н. Лавриненко, Л. Малес, І. Майданік, О. Тимець, О. Ткаліч, Т. Марценюк, О. Шестаковського, О. Ярош та інших.

Трансформації інституту та практик батьківства, актуальні питання сімейної, демографічної та гендерної політик у пострадянських країнах як макроструктури практик материнства досліджують С. Айвазова, С. Аксьонова, С. Вакуленко, Є. Вовк, С. Голод, Ю. Градскова, Н. Грек, Т. Гурко, О. Дікова-Фаворська, В. Думанська, Т. Журженко, С. Захаров, О. Ісупова, О. Кайлова, І. Калабіхіна, О. Коломієць, Б. Крімер, І. Курило, Н. Ловцова, Т. Марценюк, Л. Мельничук, Н. Панкратова, П. Романов, А. Роткірх, О. Сінявская, А. Сухова, А. Тьомкіна, Т. Хавлін, Ж. Чернова, Л. Шпаковская, Т. Щурко, Є. Ярская-Смірнова та інші. Означені праці створюють як концептуальну, так і емпіричну базу для аналізу макроструктурних умов практик материнства, представлених складною конфігурацією взаємозв'язків між державною політикою, ринком праці та сім'єю.

Праці А. Абрамової, Є. Асонової, М. Майофіс та І. Кукуліна, С. Майорової-Щеглової, О. Свешнікової, А. Шадріної та інших дозволяють уточнити соціокультурні передумови змін практик материнства у пострадянських суспільствах. Ці пізнавальні можливості доповнюються розвідками, присвяченими соціально-історичним та соціокультурним аспектам суспільної регуляції материнства та турботи про дітей (праці С. Адоньєвої, А. Белової, О. Боряк, Є. Белоусової, М. Гримич, М. Грушевського, Р. Зідера, І. Кона, О. Кісь, О. Лабашук, І. Сердюка, В. Маслійчука, Н. Міцюк, Н. Пушкарьової, Т. Щепанської та інших).

Теоретично плідними є концептуальні розробки турботи як соціологічної категорії. Турбота концептуалізується як особлива етика та особливий тип відносин (у працях С. Севенгюсен (S. Sevenhuijsen), Дж. Тронто (J. Tronto), В. Гелд (V. Held); як категорія соціальної політики та соціального громадянства (Є. Бороздіна, М. Дейлі (M. Daly), Дж. Льюїс (J. Lewis), Ж. Чернова); як особливий тип емоційної та фізичної роботи (С. Радик (S. Ruddick), Е. Гохшильд (A. Hochschild) та інші). Суперечності між структурним та діяльнісним вимірами турботи дозволяють подолати концепти «ландшафт піклування» (англ. *landscape of care, carescape/caringscape*) (С. Боулбі (S. Bowlby), С. Грегорі (S. Gregory), Л. МакКі (L. McKie), І. МакФерсон (I. Macpherson), К. Мілліган (C. Milligan) та «інфраструктура повсякденного життя» (Г. Ярвіс (H. Jarvis), а дослідження гендерованого характеру часу, простору та повсякденної мобільності, у т.ч. у зв'язку з практиками піклування, реалізовано у працях В. Брайсон (V. Bryson), К. Дейлі (K. Daly), Л. МакДоуел (L. McDowell), Г. Роуз (G. Rose) та інших.

Додаткові пізнавальні можливості для концептуалізації материнства надають концепти раціоналізації, індивідуалізації та ризиків, що пояснюють вплив суспільств модерну та постмодерну на інститут шлюбу, репродуктивну поведінку, сімейні взаємини та практики батьківства (Ф. Арьєс (Ph. Ariès), У. Бек (U. Beck), Е. Бек-Гернсгайм (E. Beck-Gernsheim), Е. Гіденс (A. Giddens), Д. ван де Каа (D. van de Kaa), Д. Лаптон (D. Lupton), Р. Лестег (R. Lesthaeghe) та інші). Ці концепти дозволяють виявити глибинні соціально-історичні передумови сучасних практик материнства, спричинені модернізацією, а також суперечності між приватним та публічним, між індивідуалізацією та турботою про інших у постмодерних суспільствах, що впливають на життєві траєкторії жінок, надто у зв'язку з материнством (У. Бек, Е. Бек-Гернсгайм, К. Гетрел, Е. Гохшильд, Ш. Гейз та інші).

Попри високий евристичний потенціал означених підходів, жоден з них не забезпечує цілісної концептуалізації сучасних практик материнства, характер яких визначається взаємозв'язками макро- та мікрорівнів суспільства, а також взаємозв'язками структури, культури та дії. **Наукова проблема** полягає в гносеологічній суперечності між наявними теоретичними підходами, які фрагментовано відображають материнство, не враховують системний характер сучасних практик материнства та відповідних соціальних проблем. Ця суперечність актуалізує застосування комплексних інструментів соціологічного пізнання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає науково-дослідному напрямку «Тенденції й механізми структурування соціальних відносин в пострадянському українському суспільстві» кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де виконувалась робота.

Мета та завдання дослідження. Дисертаційне дослідження здійснено з метою розробки соціологічної концепції, яка пояснює сучасні соціальні практики материнства, та емпіричної апробації її елементів в дослідженні сучасного українського суспільства. Розроблена на основі структурно-діяльнісного підходу концепція надала можливість комплексного аналізу материнства з врахуванням його структурних, культурних, діяльнісних параметрів та їх взаємообумовленості, а також концептуалізації новітніх практик материнства в сучасному суспільстві.

Визначена мета зумовила необхідність розв'язання низки завдань, а саме:

- систематизувати концептуальні підходи до вивчення материнства, розкрити пізнавальні можливості та обмеження цих підходів;
- сформулювати концептуальні положення та базові концепти структурно-діяльнісного підходу в дослідженні материнства;
- розкрити глибинні соціально-демографічні чинники сучасного стану материнства та практик піклування про дітей;
- виявити особливості макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють систему можливостей та обмежень практик материнства;
- розкрити умови структурування практик материнства на мікрорівні суспільних відносин на прикладі поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дитину;
- типологізувати моделі батьківства на основі критерія гендерного розподілу відповідальності за піклування про дітей;
- виявити діяльнісні (на рівні практик) та структурні (інституційні) механізми змін материнських практик.

Об'єкт дослідження – материнство як соціальна практика. **Предмет дослідження** – структурні та діяльнісні аспекти материнства як особливого виду соціальних практик.

Теоретичну основу концепції складають: 1) теорії, що дозволяють уникнути дуалізму макро- та мікрорівнів, дії та структури, об'єктивного та суб'єктивного в концептуалізації материнства (структуралістський конструктивізм П. Бурдьє, теорія структурації Е. Гіденса, інтегрована соціологічна теорія Дж. Рітцера та інші);

2) об'єднувальні підходи до аналізу гендерних відносин (Є. Здравомислова, Р. Конел, Б. Пфау-Еффінгер, Д. Сміт, А. Тьомкіна, І. Хірлман), що поєднують макро- (структурні) та мікро- (діяльнісні) аспекти в концептуалізації цих відносин; 3) праці феміністського спрямування, що актуалізували розрізнення інституційного (англ. motherhood) та діяльнісного (mothering) аспектів материнства та питання макроструктур гендерної нерівності, представлених патріархатом та відповідною ідеологією материнства (Е. Н. Глен, П.Г. Колінз, Е. Оклі, С. Радик, А. О'Райлі, Е. Рич, С. Файрстоун, Б. Фрідан, Ш. Гейз та інші); 4) теоретичні розробки з концептуалізації турботи (піклування) як особливого типу соціальних відносин та практик (С. Радик, С. Севенгюсен, Дж. Тронто, В. Гелд, Е. Гохшильд); 5) дослідження гендерованого характеру часу, простору та повсякденної мобільності (В. Брайсон, К. Дейлі, Л. МакДоуел, Г. Роуз та інші), темпорально-просторових вимірів сімейної повсякденності та піклування (С. Боулбі, С. Грегорі, І. Мак-Ферсон, К. Мілліган, Д. Созертон, Г. Ярвіс та інші).

Методи дослідження обумовлені дослідницькими завданнями. Серед теоретичних методів використано дедуктивний, критичний, аналітичний, порівняльний, конкретно-історичний методи та метод типологізації. Загальна стратегія дослідження спирається на дедуктивний метод, що передбачає рух від концептуальних (теоретичних) положень до їх емпіричної перевірки. Критичний та аналітичний методи використано для систематизації теоретичних підходів до вивчення материнства та виявлення їх пізнавальних можливостей та обмежень. Застосування порівняльного методу дозволило вирішити завдання виявлення особливостей соціально-демографічних характеристик материнства в сучасному українському суспільстві в контексті європейських тенденцій соціальних змін та особливостей основних інструментів державної політики підтримки материнства в Україні. Конкретно-історичний метод дозволив виявити історичні передумови сучасного материнства як суспільно-регульованої діяльності, варіативний та соціокультурно обумовлений характер турботи про дітей, а також урахувати конкретні умови часу та простору, в яких розгортаються практики материнства. Метод типологізації було використано для уточнення типів ресурсів піклування про дітей, материнських стратегій, а також механізмів змін материнських практик піклування про дітей на основі зв'язку цих змін зі структурами, у межах яких вони виникли.

Дизайн емпіричного дослідження спирався на застосування змішаної методики, тобто комбінування кількісних та якісних методів, вибір яких визначався рівнем аналізу та завданнями дослідження. Кількісні методи (аналіз даних статистики, вторинний аналіз даних досліджень, анкетне опитування) застосовано для аналізу соціально-демографічних характеристик сучасного материнства, макроструктурних умов материнських практик в сучасному українському суспільстві, а саме позицій матерів на ринку праці, кількісних характеристик доступності державних сервісів догляду за дітьми, а також макросуб'єктивних вимірів гендерної культури та панівних в оцінках українського суспільства уявлень про материнство. Для вивчення мікросуб'єктивних аспектів «культури материнства», а також розгортання повсякденних практик піклування про дітей застосовано якісні методи дослідження (напівструктуроване інтерв'ю).

Враховуючи гендерно чутливий характер теми дослідження, його дизайн спрямований не тільки дослідницькими завданнями, а також принципами феміністської епістемології. У межах феміністської соціології створюються гносеологічні передумови осмислення особливих жіночих досвідів та практик, приватної сфери та включення в сферу досліджень відносин турботи (Є. Здравомислова, А. Тьомкіна). Соціологічна концепція материнства, презентована у дисертації, на гносеологічному рівні включає жіночий досвід до соціального знання. Методи емпіричного дослідження було використано у єдності з методикою співставлення з власним життєвим досвідом та методом «інсайдинга» (емпатії, співпереживання інформанткам), що були теоретично обґрунтовані та емпірично задіяні у низці праці (Е. Оклі, Д. Сміт), у т.ч. для вивчення материнства (Н. Міцюк).

Емпіричну базу дослідження складають: дані досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (2008-2012 рр.), у т.ч. «Сім'я і сімейні відносини» (2009 рік) та «Дослідження участі жінок у складі робочої сили в Україні» (у співпраці з Українським центром соціальних реформ, 2012 р.); обстеження та дані Державної служби статистики «Економічна активність населення України» (2013 р.), «Праця в Україні» (2013 р.); «Дошкільна освіта в Україні» (2010–2014 рр.); «Населення України за 2015 рік»; дані міжнародних досліджень «Європейське дослідження цінностей», «Європейське соціальне дослідження», «Європейське дослідження якості життя» 2007–2012 рр.; дані Організації економічного співробітництва та розвитку про рівень економічної активності матерів та рівень охоплення дітей дошкільного віку центрами денного догляду в країнах Європи (2010-2014 рр.); документи законодавства та державних програм демографічного розвитку, підтримки сім'ї та материнства в Україні; авторське (кількісне, n=373; та якісне, n=27) дослідження практик поєднання оплачуваної праці та піклування про дітей матерями-найманими працівницями, мешканками великих міст (на прикладі м. Полтава та м. Київ, грудень 2014 - вересень 2015 рр.). У якості додаткового джерела емпіричної інформації було використано повідомлення учасниць Інтернет-форумів на релевантні предмету дослідження теми.

Наукова новизна полягає у тому, що в роботі вперше у соціології розроблено цілісну концепцію материнства, яка пояснює структурування практик материнства у взаємодії макро- та мікро процесів та враховує сучасні зміни цих практик. Найбільш важливими результатами, що характеризують наукову новизну дисертаційного дослідження, є наступні.

Вперше:

- розроблено концептуальне положення про багаторівневий характер структурування практик материнства на різних рівнях суспільства та у різних його полях, що дозволяє подолати суперечності між макро-та мікро підходами до концептуалізації материнства. Виділено макро-, мезо- та мікрорівні структурування практик материнства. На основі об'єднувальних підходів до аналізу гендерних відносин аналітично виділено поля структурування практик материнства, представлені державною політикою, економікою (ринком праці), сім'єю та культурою;

- розроблено понятійний апарат досліджень материнства як соціальної практики, представлений концептами материнства, турботи (піклування) про дитину, структур материнських практик та ресурсів піклування про дітей. Поняття структур материнства застосовано для позначення сукупності суспільних нормативних та ідеальних вимірів материнства та ресурсів піклування про дітей, що утворює систему можливостей та обмежень соціальних практик материнства;
- за результатами комплексного аналізу макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві визначено систему можливостей та обмежень цих практик, представлену зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою. На основі положення про гендерований характер практик материнства обґрунтовано висновок про те, що в сучасному українському суспільстві ця система можливостей та обмежень (макроструктурних умов) продукує гендерний порядок, тобто систему соціальних відносин, у межах якої за жінками закріплюється відповідальність за сферу приватного та турботу про дітей;
- продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльній концепції для вивчення повсякденного розгортання материнських практик та мікрорівня їх структурування в сучасному українському суспільстві. Виявлено основні осі такого структурування, які мають часові та просторові характеристики та пов'язані з позицією матері на ринку праці, доступом до ресурсів піклування про дітей, складом сім'ї, гендерним розподілом праці у сім'ї, материнськими стратегіями. Емпірично виявлено темпорально-просторові напруження материнського повсякдення;
- сформульовано концептуальне положення про дуальну роль агентів та структур в змінах практик материнства, яке конкретизовано у типології практик піклування про дітей, що відтворюють або трансформують наявний гендерний порядок. На основі критерію гендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей визначено моделі «ексклюзивного материнства» та «розділеного батьківства», що диференційовані за низкою структурних, культурних та діяльнських характеристик.

Удосконалено та уточнено:

- систематизацію підходів до концептуалізації турботи (піклування) як соціологічного поняття через виокремлення соціально-політичних, етичних та діяльнських вимірів турботи;
- визначення материнських стратегій як обумовлених вибором матір'ю ціннісних орієнтирів та способів поведінки, пов'язаної з материнсько-дитячими взаєминами. Розширено типологію материнських стратегій, що дало можливість теоретично та емпірично ідентифікувати стратегії, сфокусовані на оплачуваній праці та на піклуванні про дитину, а також їх співвідношенні; а також окреслити стратегії, пов'язані з доглядовими, виховними та освітніми практиками.

Дістало подальшого розвитку:

- теоретичне обґрунтування та емпіричні дослідження діяльнісних аспектів турботи (піклування) про дитину з використанням інструментів соціологічного пізнання;
- виявлення суперечностей державної сімейної, демографічної політики в сучасному українському суспільстві та некогерентності цієї політики соціально-демографічним та соціокультурним змінам практик сімейних відносин та батьківства;
- соціологічне знання про соціальні практики поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей в сучасному українському суспільстві, про прояви рольових конфліктів між професійними та сімейними обов'язками у повсякденні, про гендерований характер практик піклування про дітей; про дуальний зв'язок продуктивної та репродуктивної праці у відтворенні гендерного порядку.

Практичне значення. Дисертаційні положення використані: 1) в розробці «Програми з реалізації молодіжної політики, підтримки сім'ї, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на 2015-2019 роки в Полтавській області» та програми навчального семінару для керівників районних державних адміністрацій, виконкомів міських рад з питань реалізації політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (Довідка № 961/02-15 від 05.10/2016); 2) у соціальному проекті «Пазл життя»: відповідальне батьківство» у Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка спільно з Посольством Швеції в Україні (Полтава, грудень 2013 р.), де здобувачка виконувала функції координатора проекту; 3) соціального проекту «Місто очима жінок» за ініціативи ГО «Демократичний альянс жінок» (Полтава, червень-вересень 2016 р.), де здобувачка виконувала функції координатора та аналітика проекту. Результати дисертаційного дослідження було також популяризовано у низці авторських (науково-популярних) публікацій, програм та інтерв'ю для всеукраїнських та регіональних медій (проект «Суспільний університет» Першого Національного каналу, телевізійна служба новин телеканалу 1+1, «Ранок на Лтаві» Полтавської ОДТРК «Лтава», видання «Фокус.UA», «Українська Правда. Життя», «Країна», «Коло.News. Новини Полтави», «Повага. Кампанія проти сексизму у політиці та ЗМІ», радіо «Промінь», «Громадське радіо» та інші), а також у низці публічних лекцій та презентацій монографії, у тому числі для працівниць кадрових служб у межах проекту «Тиждень жіночої солідарності» (Харків, березень 2017 р.). Результати дослідження було використано в розробці магістерської програми з гендерних студій факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Результати дослідження можуть стати підґрунтям розробки державних, обласних та міських програм із забезпечення гендерної рівності та підтримки сім'ї, корпоративних програм із підтримки працівниць(ків) із сімейними обов'язками, стратегій розвитку міст, а також для розробки та викладання навчальних курсів із соціології сім'ї, демографії, гендерних студій, сімейної політики тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати і висновки, що містяться в дисертації, отримані автором

особисто. Усі публікації, в яких висвітлено основні результати дослідження, є одноосібними.

Апробація результатів дисертації відбувалась під час обговорення на 20 наукових конференціях у 2009 – 2017 рр. в Україні, Німеччині, Австрії, Швеції, США. Зокрема, це Всеукраїнська науково-практична конференція «Інновації в освіті, науці та виробництві» (Полтава, 2009 р.), XV Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2010 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічні, правові та соціально-гуманітарні процеси в Україні: теорія, методологія і практика» (Полтава, 2012 р.); XIV Міжнародна науково-практична конференція «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» (Київ, 2012 р.; пленарна доповідь); Міжнародна конференція «(Не)рівності – політичні, економічні, гендерні та просторові аспекти» (Відень, Австрія, 2012 р.); Міжнародний семінар «Гендер та праворадикальна політика в Європі» (Нюрнберг, Німеччина, 2012 р.); XVII Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2012 р.); Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Соціальні науки та суспільне здоров'я: теоретичні підходи, емпіричні дослідження, практичні рішення (Полтава, 2013 р.); II Конгрес Соціологічної Асоціації України (Харків, 2013 р.); Міжнародна конференція «Гендер та знання у Східній та Центральній Європі» (Марбург, Німеччина, 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій» (Полтава, 2014, 2015 рр.); Міжнародний семінар «Батьківські рухи: політизація материнства та батьківства в Центральній та Східній Європі» (Стокгольм, Швеція, 2014 р.); XII Якубинська наукова сесія (Харків, 2015 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Гендерна політика міст: історія та сучасність» (Харків, 2015 р.; пленарна доповідь); Міжнародний літній Інститут «Громадянська освіта та активізм» (Чернівці, 2015 р.), Міжнародний симпозіум «Союз-2016» (Чикаго, США, 2016 р.); XXI Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2016 р.); Міжнародний науковий форум «Жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє» (Дрогобич, 2016 р.); XVI Міжнародна науково-практична конференція «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» (Київ, 2017 р.; пленарна доповідь).

Основні положення і висновки дисертації презентовано на методологічних семінарах факультету соціології, кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2014 – 2017 рр.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 34-х публікаціях. Праць, які відображають основні наукові результати дисертації, – 22, з них індивідуальна наукова монографія – 1, статей у фахових виданнях із соціологічних наук – 21, у т. ч. статей у періодичних наукових виданнях за кордоном – 4 (з них 3 – у виданнях, включених до наукометричної бази Scopus). Праць, які додатково відображають результати дисертації, – 12, у т.ч. – 1 колективна монографія, видана за кордоном (США).

Структура роботи визначається логікою дослідження. Дисертація складається з основної частини (вступ, п'ять розділів, висновки), списку використаної

літератури та трьох додатків. Повний обсяг дисертації – 458 сторінок; основний текст дисертації – 325 сторінок (15,7 др. арк.). Список літератури займає 60 сторінок та включає 510 позицій, у т.ч. 173 – іноземною (англійською) мовою. Додатки займають 49 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено ступінь розробленості наукової проблеми, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження, розкрито наукову новизну й практичне значення отриманих результатів, наведено інформацію про апробацію результатів і публікації.

У **першому розділі «Теоретичні підходи до дослідження материнства: пізнавальні можливості та обмеження»** здійснено систематизацію теоретичних підходів до концептуалізації структурних та діяльнісних аспектів материнства. Особливістю *функціонально-рольового підходу* до концептуалізації материнства (представленого переважно працями філософського, культурологічного та психолого-педагогічного спрямування) є актуалізація функціонального значення материнської турботи для розвитку дитини та для особистості жінки, для реалізації функцій біологічного та соціального відтворення, трансляції культурних цінностей (Г. Філіпова, В. Раміх, Н. Рудова, Л. Троніна, Є. Шамаріна та інші). У цих працях транлюється здебільшого есенціальне трактування материнства як «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації, що задана природно-статевим диморфізмом. Окремі соціокультурні, когнітивні, емоційно-ціннісні та діяльнісні (поведінкові) аспекти материнства представлено в концептуалізації «відповідального батьківства» та «культури материнства» (праці І. Братусь, Л. Буніної, О. Лещенко, Н. Максимовської, Н. Шевченко); в дослідженнях готовності до материнства (Н. Даниленко, Н. Дармошук, Є. Міронова, О. Тіунова) та адаптації до ролі матері (І. Земзюліна, О. Подобіна, Л. Рудіна та інші). В означених розробках діяльнісний вимір материнства концептуалізовано переважно у площині успішності чи неуспішності виконання материнської ролі.

У соціології пострадянських країн материнство концептуалізоване здебільшого в контексті ширшого інституту та практик батьківства. *Інституційний підхід* до концептуалізації материнства є близьким до функціонально-рольового підходу (М. Давітян, Л. Сологуб, А. Шрайбер). У центрі цього підходу – батьківські ролі та суспільні функції материнства. В теоретичних працях із концептуалізації батьківства (материнства) як соціального інституту наголошується на тому, що батьківство має специфічні соціальні функції, пов'язані з біологічним та соціальним відтворенням населення, містить певні регульовані суспільством ролі матері та батька, сукупність установ, що регулюють батьківство, систему норм та правил, що регулюють батьківські функції (Л. Шрайбер).

Означені (функціонально-рольовий та інституційний) підходи до концептуалізації материнства мають спільний фокус, а саме – процеси, що сприяють цілісності та стабільності суспільних відносин. Отже, різноманітні практики материнства або перебувають поза фокусом дослідження або характеризуються як дисфункціональні (наприклад, малодітність, раннє повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини тощо). Поза фокусом

концептуалізації залишається й гендерований характер материнства та його включення до системи гендерних відносин: батьківські та материнські ролі характеризуються як різні, але рівнозначні. Зрештою, концептуалізація материнства як соціального інституту нерідко спирається на консервативно-кризову парадигму розвитку сім'ї та на риторичку «відродження традиційних цінностей», відновлення «культу матері», «престижу материнства», «свідомого материнства традиційно-ціннісного типу» (А. Антонов, Л. Гріцай, Л. Сологуб та інші).

Соціально-конструктивістський та феміністські підходи спираються на критику біологічного детермінізму та есенціалізму у концептуалізації материнства. Основним здобутком підходів є включення концептів влади та нерівності до схем концептуалізації материнства. У межах соціально-конструктивістського підходу підкреслюється активна роль соціальних агентів у творенні значень материнства, діяльнісний характер материнства, а також гнучкість соціальних структур, які не тільки відтворюються агентами, але й змінюються ними. Особливим значенням концепцій фемінізму є суб'єктивація матерів через визнання унікальності жіночих досвідів та озвучування жіночих голосів в андроцентричній публічній сфері та науковій діяльності. Деесенціалізація та денатуралізація материнства вибудовувалась у працях теоретиків фемінізму у різні способи, але переважно через демонстрацію суперечностей між інституційними аспектами (патріархатного) материнства та різноманітністю жіночих досвідів вагітності та пологів, практик турботи про дітей. В основі цих розробок – концептуальне розрізнення материнства як інституту (англ. motherhood) та як досвіду і практики (mothering), започатковане Е. Рич. В аналітичному огляді феміністських концепцій увагу було зосереджено на двох напрямках дискусій. По-перше, на дискусіях відносно материнства як джерела пригнічення або як ресурсу жіночого уповноваження та активізму (С. де Бовуар, Б. Фрідан, С. Файрстоун, С. Радик, А. О'Райлі). По-друге, на переході від концептуальної універсалізації материнства до аналізу класових, расових, етнічних та культурних контекстів материнських практик (П. Г. Колінз та інші).

Теоретично плідними є *концептуальні розробки турботи (піклування) як соціологічного поняття*. Концептуалізація поняття турботи здійснюється у трьох базових вимірах: соціально-політичних (структурних), діяльнісних та соціокультурних (етичних) відносин. У низці визначень поєднано структурні та діяльнісні виміри турботи. Наприклад, «соціальна турбота» визначається як дії та взаємини, пов'язані з задоволенням фізичних, емоційних потреб «залежних» дітей та дорослих, а також як нормативні, економічні і соціальні структури, у межах яких ці дії реалізуються (М. Дейлі та Дж. Льюїс). З врахуванням розробок теорії структурації Е.Гіденса до понятійного апарату концепції материнства вводяться концепти, що дозволяють подолати дуалізм структури та дії в теоретичному визначенні та поясненні турботи, а саме: «пейзаж, панорама турботи» (англ. caregingscape/carescape) та «інфраструктура повсякденного життя» (С. Боулбі, С. Грегорі, Л. МакКі, І. Мак-Ферсон, К. Мілліган, Г. Ярвіс та інші).

Додаткові пізнавальні можливості дають *концепти індивідуалізації, раціоналізації та ризиків*, що дозволили уточнити проблемну ситуацію дослідження та виявити глибинні передумови сучасних практик материнства та змін цих практик. Визначено, що процеси індивідуалізації мають різне значення для жінок і чоловіків

та зрештою загострюють гендерну нерівність, надто у зв'язку з народженням дитини. Йдеться про виклики поєднання професійної та батьківської ролей передусім для жінок: матері, залучаючись у піклування про дітей, можуть обмежувати своє професійне зростання та відмовляються, таким чином, від економічної незалежності (У. Бек та Е. Бек-Гернсгайм). Низка досліджень продемонстрували напруження, суперечності між сім'єю та роботою, властиві капіталістичним суспільствам (К. Гетрел, Ш. Гейз, Е. Гохшильд та інші), що впливають на життєві траєкторії жінок та практики материнства. Так, Е. Гохшильд описує ці напруження як «дефіцит турботи» (англ. care deficit). Йдеться про суперечності між, з одного боку, завданнями дбати про членів сім'ї у приватному житті, та, з іншого боку, прагненнями жінок до більшої економічної незалежності.

У другому розділі «Структурно-діяльнісна концепція материнства: концептуальні положення та поняття» представлено вихідні концептуальні положення та поняття авторської концепції материнства як соціальної практики. Положення про активну роль суб'єктів у творенні суспільства (П. Бергер, П. Бурдьє, Е. Гіденс, Т. Лукман) та про діяльнісний характер материнства (Е. Н. Глен, С. Радик, А. О'Райлі, Е. Рич, В. Гелд, Е. Гохшильд), дозволило уточнити концепт материнства як соціальної практики. *Поняття материнства* визначено як теоретичний конструкт, який позначає особливий вид рольових практик, а саме сукупність цілеспрямованих та повсякденних (рутинизованих та/або ситуативних) взаємодій, обумовлених материнсько-дитячими взаєминами, що здійснюються біологічними та/або соціальними матерями в просторі та часі, визначаються віком дитини та етапом життєвого циклу сім'ї. Це визначення дозволило подолати суперечності між структурним (інституційним, рольовим) та діяльнісним, рутинизованим та цілеспрямованим, статичним та динамічним у концептуалізації материнства. Введення поняття *піклування про дитину* дозволило виділити та позначити комплекс цілеспрямованих та повсякденних (рутинизованих та/або ситуативних) взаємодій, спрямованих на забезпечення фізичного, емоційного та інтелектуального благополуччя дитини.

Поняття «структури материнства» концептуалізовано на основі визначення структури як набору правил та ресурсів, включених до системи соціального відтворення (Е. Гіденс). У межах авторської концепції ці структури розглядаються як сукупність правил (суспільних нормативних та ідеальних вимірів материнства та турботи про дітей) та ресурсів піклування про дітей, що утворює систему можливостей та обмежень практик материнства. Ресурси піклування про дітей проаналізовано як інструменти (люди, ідеї, матеріальні об'єкти, послуги, час та простір), що задіяні акторами або можуть бути задіяні ними у піклуванні про дитину відповідно до її віку та етапу життєвого циклу сім'ї. Виокремлено наступні типи ресурсів материнських практик. *За ступенем інституалізації*: інституційні та неінституційні. До інституційних ресурсів віднесено батьківські відпустки (з догляду за дитиною), систему державних допомог матерям та сім'ям з дітьми, а також догляд за дітьми, їх виховання і розвиток в дитячих дошкільних установах чи інших організаціях, а також окремими людьми, для яких ця діяльність є оплачуваною діяльністю. До неінституційних ресурсів віднесено ресурси соціальної взаємодопомоги та згуртованості («соціальний капітал» за Коулманом), тобто

послуги догляду за дітьми, що надаються родичами, знайомими, сусідами, та ресурси підтримки з боку інших мережеских акторів (територіальних, неформальних об'єднань, інтернет-спільнот) (Є. Асонова, О. Безрукова, Г. Карпова, О. Свешнікова, Ж. Чернова, Л. Шпаковская). *За характером*: матеріальні (наприклад, об'єкти інфраструктури догляду за дітьми) та нематеріальні (наприклад, інформація, час). *За рівнем*: на макрорівні ці ресурси представлені системою батьківських відпусток, державних послуг із догляду за дітьми та інших форм підтримки сімей із дітьми; на мезорівні – регіональними, просторовими особливостями доступу до цих ресурсів; на мікрорівні – ресурсами індивіда та сім'ї (домогосподарства) (наприклад, складом сім'ї, позицією матері та батька на ринку праці тощо). *За функціями* відповідно до етапу віку дитини та життєвого циклу сім'ї: основні та допоміжні. Для різних етапів життєвого шляху матерів та сімей актуалізуються різні типи ресурсів, що підтримують практики піклування про дітей, та доступ до цих ресурсів.

Доступ до ресурсів є ключовим фактором соціальної нерівності (Е. Гіденс, П. Бурдьє). У межах концепції нерівності доступу матерів до ресурсів піклування про дітей актуалізований у двох вимірах. По-перше, розподіл ресурсів піклування про дитину залежить від особливостей сімейної політики держави (спрямованої на підтримку певних категорій сімей), позиції матері на ринку праці, її освіти, статусу партнерства, залучення до мереж підтримки, фізичного простору тощо. По-друге, народження дитини та залучення матерів у репродуктивну працю є фактором обмеження їх доступу до ресурсів у сфері публічного (високих доходів, влади, власності тощо). Цей нерівний розподіл ресурсів у сфері публічного підкріплюється «правилами» (у термінології Е. Гіденса), тобто процедурами виробництва значень та санкціонування способів соціальної поведінки. В контексті предмету дослідження йдеться про закріплення за жінками відповідальності за сферу приватного та легітимацію гендерної нерівності, що спирається на натуралізацію турботи про дітей в її зв'язку з «природними» жіночими ролями.

Гендерна система у термінології Б. Пфау-Еффінгер (чи гендерний порядок за Р. Конелом) формує основну рамку соціальних практик чоловіків та жінок. Ця система утворена сукупністю інститутів (держави, сім'ї та ринку праці), а також гендерними структурами влади та розподілу праці, що перебувають у взаємозв'язку. Умови, що управляють відтворенням цієї соціальної системи, позначаються терміном «структурація», а аналіз структурації соціальних систем передбачає вивчення способів виробництва та відтворення цих систем (Е. Гіденс). У межах авторської концепції материнства механізм структурування практик материнства розкрито через концепти рівнів та полів їх (практик) структурування. Спираючись на соціально-топологічний підхід П. Бурдьє, а також на концептуальні розробки у межах структурно-діяльнісного підходу вітчизняних науковців (О. Куценко, С. Бабенко), було сформульовано концептуальне положення про багаторівневий характер структурування практик материнства, що дозволяє подолати суперечності між макро-та мікрорівнями аналізу. Виділено макро-, мезо- та мікрорівні структурування цих практик.

Макрорівень структурування практик материнства – це умови макросоціального характеру, представлені зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що утворюють структуру (систему обмежень та можливостей)

практик материнства. *Мезорівень* структурування практик материнства представлений локальними (регіональними, територіально-поселенськими) особливостями ринку праці, сімейних відносин, локальних (гендерної та батьківської) культур, а також локальними особливостями доступу до ресурсів піклування про дітей. Роль аналітичного виділення цього рівня структурування практик материнства має особливе значення в суспільствах з високим рівнем культурної, етнічної, регіональної неоднорідності. *Мікрорівень* структурування практик материнства представлений низкою умов, пов'язаних з позицією матері (та/або батька) на ринку праці, гендерним розподілом праці у сім'ї, а також материнськими диспозиціями (габітусом) та материнськими стратегіями. Останні визначено як обумовлені вибором матір'ю напрямки лінії поведінки, пов'язаної з материнсько-дитячими взаєминами. Виокремлено два типи таких стратегій: по-перше, це стратегії, пов'язані зі співвідношенням оплачуваної праці та турботи про дитину; по-друге, це стратегії, пов'язані з доглядовими, виховними та освітніми практиками (наприклад, «природне батьківство», орієнтація на ранній розвиток дитини, домашнє навчання як альтернатива шкільному тощо).

На основі соціально-топологічного підходу П. Бурдьє та об'єднувальних підходів до аналізу гендерних відносин (Є. Здравомислова, Р. Конел, Б. Пфау-Еффігер, А. Тьомкіна), у якості *полів* структурування практик материнства виокремлено поле держави (представлене державною соціальною політикою), поле економіки (ринку праці), поле сім'ї, а також поле культури. Поле державної політики створює умови, тобто обмеження та можливості (ресурси) практик материнства через законодавче регулювання прав та обов'язків батьків, через систему батьківських відпусток та державних сервісів догляду за дітьми, їх освіти та виховання та інших державних ресурсів підтримки сімей. Поля економіки та сім'ї, а саме оплачувана та репродуктивна праця перебувають у дуальному зв'язку: відповідальність жінок за репродуктивну працю є чинником обмеження їх шансів на ринку оплачуваної праці, водночас обмежені шанси на ринку праці сприяють закріпленню жіночої відповідальності за сферу приватного. Поле культури представлене цінностями, нормативними та ідеальними уявленнями про гендерні відносини та батьківські ролі, турботу про дітей, та його внутрішньо-особистісними проявами у вигляді мотивації, інтерналізації материнської ролі, материнської ідентичності, габітусів, індивідуальних інтерпретацій суспільних ідеалів турботи про дітей.

Положення про динамічний характер материнства та про дуальну роль агентів та структур в змінах практик піклування про дітей дозволяє подолати суперечності між статикою та динамікою у концептуалізації материнства. Практики та продукти габітусу завжди лімітовані структурою, водночас структури не тільки обмежують, а й надають можливості для змін (П. Бурдьє). Якщо актори макрорівня перебудовують інституційну структуру суспільств «зверху» за допомогою правових та управлінських ресурсів, то актори мікрорівня перетворюють мікропрактики «знизу» через механізми індивідуального вибору поведінки в умовах наявного у них ступеня свободи (Т. Заславская). На прикладі гендерних відносин стверджується, що гендерна композиція (або система у термінології Р. Конела), яка здається стійкою та постійно відтворюваною, є насправді плинною та змінною. Ці зміни є

наслідком як структурних перетворень (наприклад, соціальної політики), так і кумулятивних змін практик, що здійснюються через заперечення «старих зразків» гендерних відносин (Є. Здравомислова, А. Тьомкіна).

Ш. Гейз зазначає, що більшість дій є такими, що відтворюють соціальні структури та характеризує соціальну дію (agency) як континуум між відтворенням структури (англ. structurally reproductive agency) та її трансформацією (structurally transformative agency). У межах концепції виокремлено два типи материнських практик. Перший тип представлений практиками, що відтворюють гендерний порядок, у межах якого жінки є основними суб'єктами піклування про дітей. Відповідно, другий тип представлений тими з них, що кидають виклик означеному порядку (наприклад, відповідальність інших, окрім матері, акторів за повсякденне піклування про дитину).

Третій розділ роботи «Макрорівень структурування практик материнства в сучасній Україні» присвячено аналізу умов макросоціального рівня, представлених зв'язками між культурою, політикою, економікою та сім'єю, що утворюють структуру (систему обмежень та можливостей) практик материнства. Обґрунтовано, що макроструктурні механізми структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві створюють гендерний порядок (систему), тобто модель соціальних відносин, у межах якої за жінками закріплюється відповідальність за сферу приватного та турботу про дітей.

Соціокультурні значення турботи про дітей, а також суспільні уявлення про гендерні відносини та батьківські ролі розглядаються як умова структурування практик материнства. У розділі розкрито глибинні соціально-історичні, соціально-демографічні та соціокультурні чинники сучасного стану материнства та практик піклування про дітей, спричинені процесами модернізації суспільства та «другим демографічним переходом» (Д. ван де Каа, Р. Лестег). Звернення до соціально-історичних аспектів материнства дозволило сформулювати уявлення про материнські практики як такі, що мають історичний, соціокультурний та мінливий характер. На основі соціально-історичних розвідок із жіночої історії та історії дитинства (праці Ф. Арьєса, А. Белової, О. Боряк, М. Гримич, М. Грушевського, Р. Зідера, І. Кона, О. Кісь, В. Маслійчука, Н. Міцюк, Н. Пушкарьової, І. Сердюка та інших) в розділі було продемонстровано соціально-історичний та соціокультурний характер материнства як суспільно-регульованої практики. Увагу було сфокусовано на історичному періоді другої половини XVIII – XIX століть, під час якого зародилися ідеї так званого «нового» («свідомого», «відповідального») материнства, що утворюють нормативну рамку сучасних соціокультурних уявлень про материнство та суспільних очікувань відносно належної турботи про дітей. Зазначається, що характеристиками сучасної панівної батьківської культури є «дитиноцентричний» стиль батьківства та «інтенсивне материнство» (Ш. Гейз, О. Ісупова, А. Шадріна). Результати авторського та інших досліджень демонструють, що соціокультурний образ «нового батьківства» формується навколо уявлення про благополуччя дитини, що містить не тільки фізичне та матеріальне благополуччя, але й якість взаємин батьків та дітей, побудованих на основі емпатії та довіри (Є. Асонова, М. Майофіс та І. Кукулін; Л. Шпаковская та Ж. Чернова). Оскільки у межах гендерного розподілу праці жінки є відповідальними за сферу приватного, ці соціокультурні

очікування впливають передусім на практики материнства. «Інтенсивне материнство» характеризується низкою проявів: материнство набуває характеру особливої діяльності, що вимагає не тільки любові до дитини, а також особливих знань, умінь та компетенцій; піклування про дітей вже не є виключно «природним» процесом скерованим любов'ю до дитини чи традиціями виховання, а вимагає рефлексії та прийняття рішень; сучасне материнство перетворюється на особливий тип «емоційної роботи» (Е. Гохшильд) тощо.

На основі положення про гендерований характер практик турботи про дітей, результатів авторського та інших емпіричних досліджень було доведено, що соціокультурні виміри батьківства в сучасному українському суспільстві, а саме його ціннісні, нормативні та ідеальні виміри, є гендерованими. Населення України демонструє більш традиційні, порівняно з іншими європейськими країнами, гендерні уявлення відносно материнства. Наприклад, панує думка про більшу важливість материнства для жіночої самореалізації порівняно зі значущістю батьківства для самореалізації чоловіка та про другорядність інших (окрім материнських) соціальних ролей жінок.

Аналіз державної соціальної політики як макроструктурної умови практик материнства здійснено через виявлення дискурсивних та інструментальних суперечностей означеної політики. На основі аналізу державних документів, що визначають пріоритети політики підтримки сім'ї та материнства, а саме: Сімейного кодексу України, Кодексу законів про працю, «Стратегії демографічного розвитку України до 2015 року», «Державної програми підтримки сім'ї до 2010 року» та «Державної цільової програми підтримки сім'ї до 2016 року» було виділено два різновиди таких суперечностей. По-перше, це суперечності між поширеним неотрадиціоналістичним дискурсом сім'ї з апеляцією до відродження «національних традицій» як засобу демографічного зростання та соціального благополуччя (Т. Журженко) та соціально-демографічними, соціокультурними змінам сучасних сімейних взаємин та материнства (низька народжуваність, відокремлення материнства від інституту шлюбу, відтермінування народження дитини, перетворення материнства з імперативу на життєвий вибір тощо). По-друге, це суперечності між нормами законодавства, що відтворюють відповідальність жінок за сім'ю та турботу про дітей (наприклад, у частині статей трудового законодавства, що поширюються виключно на матерів) та законодавчими нормами гендерної рівності, зафіксованими у низці міжнародних конвенцій ратифікованих Україною, та у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Інструментальні суперечності державної соціальної політики підтримки материнства конкретизовано в аналізі відносин держави, ринку та сім'ї у розподілі функцій турботи про дітей та ролі державної політики у зниженні конфлікту між оплачуваною працею та материнством.

Ринок праці та сім'я як інституційні середовища практик материнства перебувають у взаємозалежності. Попри суттєві трансформації гендерних відносин у пізньорадянській та пострадянській періоди гендерний контракт «матері, яка працює» (Є. Здравомислова, А. Роткірх, А. Тьомкіна), що передбачає поєднання жінкою праці та материнства, зберігає свою культурну легітимацію (поряд із появою інших типів гендерних контрактів), хоча і за принципово інших соціально-

економічних умов. Рівень зайнятості жінок в Україні є вищим за середній показник у країнах ЄС (55,3% порівняно з 45,7% відповідно за даними 2013 року). Поряд із цим зберігається відповідальність жінок за репродуктивну працю. Так, кількість годин, що витрачають жінки на хатню працю в Україні, є найвищою в Європі (24,6 години на тиждень за даними «Європейського соціального дослідження» 2010 року). Оплачувана та репродуктивна праця перебувають у дуальній залежності. Відповідальність жінок за сімейні обов'язки та піклування про дітей обмежує їх шанси на ринку оплачуваної праці (через дискримінацію та концентрацію у низькооплачуваних галузях економіки), а обмежені шанси на ринку праці сприяють закріпленню жіночої відповідальності за сферу приватного. Сімейні обов'язки, зокрема пов'язані з народженням дитини, є однією з поширених причин економічної неактивності жінок в Україні, а рівень зайнятості жінок значним чином коливається залежно від кількості дітей у них. Так, у 2011 році розбіжність між рівнями зайнятості матерів однієї дитини та матерів трьох дітей становила 21,4%, а розбіжності рівнів зайнятості матерів однієї дитини та матерів чотирьох (і більше) дітей – 30,6%.

Державна політика є регулятором відносин між сім'єю та ринком праці. Одним із найважливіших інструментів підтримки сімей та матерів є батьківські відпустки та державні послуги догляду за дітьми. Недосконалість наявних інструментів утруднюють або унеможливають зайнятість матерів дітей віком до трьох років, ускладнюють подальший баланс між професійною зайнятістю та материнством, погіршують соціально-економічне становище сімей з дітьми та зрештою слугують закріпленню за жінками функцій піклування про дітей. Йдеться передусім про систему тривалої неоплачуваної батьківської (а де-факто материнської) відпустки по догляду за дитиною, нерівність у доступі до послуг державних дитсадків (наприклад, для дітей з інвалідністю) або обмеження у доступі до таких послуг (через брак місць у дитсадках) в сукупності з відсутністю дієвих державних та корпоративних програм підтримки працівниць із сімейними обов'язками.

У четвертому розділі роботи «Мікрорівень структурування практик материнства» на матеріалах авторського емпіричного дослідження продемонстровано пізнавальні можливості концепції для вивчення повсякденного розгортання материнських практик та умов їх структурування на прикладі матерів, які поєднують оплачувану працю та піклування про дітей. Об'єкт емпіричного дослідження – матері, які працюють за наймом та мають принаймні одну дитину віком до 10 років (когорта дітей дошкільного віку, які відвідують дитячий садок, та молодшого шкільного віку) та проживають у великому місті (на прикладі м. Полтава та м. Києва). Емпіричне дослідження проведено за змішаною методикою із послідовним застосуванням кількісного та якісного методів. Здійснено порівняння результатів кількісного та якісного дослідження, а також співставлення даних з результатами, одержаними в інших дослідженнях.

Генеральна сукупність – матері, які працюють за наймом, мають принаймні одну дитину віком від 3-х до 10-ти років та проживають у м. Полтава – становить орієнтовно 13 730 осіб (розраховано на основі даних про рівень народжуваності у місті, кількість дітей у дошкільних навчальних закладах та початковій школі, а також рівень зайнятості матерів). У вибірку ввійшли 373 респондентки. Метод

формування вибірки – багатошаблевий. На першому етапі складено список шкіл і дитячих садків державної форми власності за територіальними районами міста. Зі списку вилучено відомчі та спеціалізовані дитсадки корекційного типу. Було довільно вибрано шість шкіл (дві школи-гімназії та чотири загальноосвітні школи відповідно до часток у складі шкільних закладів) і шість дитячих садків так, щоб у списках було представлено кожен район міста. На останньому етапі формування вибірки як гніздо для опитування було вибрано класи початкової школи та групи дитсадків. Польовий етап дослідження проведено в грудні 2014 року – лютому 2015 рр. у два способи. В школах опитування проводилося у випадково відібраних класах початкової школи під час батьківських зборів. Отже, 46% вибірки становили матері, які прийшли на батьківські збори. У дитячих садках анкети розповсюджували попередньо проінструктовані виховательки у випадково відібраних групах. Соціально-демографічні характеристики вибіркової сукупності за кількістю й віком дітей: по одній дитині мають 68% опитаних, по двоє дітей – 30%, трьох і більше дітей – 2% опитаних; 54% опитаних мають принаймні одну дитину дошкільного віку, 46% – молодшого шкільного віку. За статусом партнерства (формальний шлюбний статус не визначали): 78% респонденток мешкають разом зі своїм партнером, 22% мешкають без партнера. За типом сім'ї: нуклеарні сім'ї – 65%, розширені сім'ї з двома батьками – 14%, материнські сім'ї (мати мешкає сама з дитиною, дітьми) – 13%, материнські розширені сім'ї (мати, дитина та батьки матері) – 9%. Розподіл респонденток за віковими групами: 20–24 роки – 4%, 25–29 років – 25%, 30–34 роки – 33%, 35–39 років – 26%, 40 років і більше – 13%. За рівнем освіти: повну середню та професійну освіту мають 15% респонденток, середню спеціальну – 17%, вищу та неповну вищу – 69%. Розподіл респонденток за професійними групами: керівниці, менеджери – 7%, професіоналки – 37%, фахівці – 20%, технічні службовці – 13%, працівниці сфери торгівлі та послуг – 19%, інше – 3%. За секторами зайнятості: 60% опитаних матерів працюють у державному секторі економіки, 40% – у приватному. За показниками кількості дітей та кількості материнських сімей розподіл є близьким до середнього по Україні, а розподіл матерів за секторами зайнятості збігається з даними інших (загальноукраїнських) досліджень.

Також проведено 15 напівструктурованих інтерв'ю в травні – червні 2015 року в Полтаві та 12 інтерв'ю у вересні 2015 року в Києві. Інформанток для інтерв'ювання було рекрутовано під час анкетного опитування, з найближчого оточення та відібрано з урахуванням представництва матерів різної кількості дітей, із різних типів сімей та з різними режимами праці. Середній вік інформанток – 33 роки, 20 матерів мають одну дитину, 6 матерів – двох дітей, 1 – трьох дітей. 17 інформанток проживають у нуклеарних сім'ях із двома батьками; 2 – у розширених сім'ях із двома батьками, 4 – у материнських сім'ях, 4 – у материнських розширених сім'ях.

Дослідження фокусувалося на досвідах матерів, які працюють за наймом та проживають у великих містах. Отже, результати не дали змоги повною мірою диференціювати практики материнства залежно від інших позицій матерів (самозайняті, багатодітні матері, матері, які проживають у сільській місцевості, матері □ представниці середнього та вищого класів тощо). Результати дослідження

дозволили виявити основні умови структурування практик материнства. Виокремлення цих умов має аналітичний характер, адже в реальності практики материнства структуровані одночасно різними механізмами та різними позиціями матерів. Так, повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини структуроване одночасно державною сімейною політикою (зокрема, тривалістю батьківської відпустки) та соціокультурними уявленнями відносно важливості материнського (на протигагу інституційному) піклування про дитину, доступом до державних послуг догляду за дітьми, позицією матері на ринку праці, життєвими стратегіями матері тощо.

Виявлено, що на індивідуальному рівні умовою структурування практик материнства є життєві стратегії матерів, пов'язані зі співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці, а саме, з орієнтацією переважно на турботу про дитину (сімейно-орієнтовані стратегії), кар'єрне та професійне зростання (кар'єрно-орієнтовані стратегії) або інтегровані материнські стратегії, за яких професійна самореалізація та турбота про дитину розглядаються жінкою як рівно важливі (М. Давітян). Ці материнські стратегії та відповідні ним практики обумовлені, серед іншого, освітою та позицією матері на ринку праці. Так, за даними авторського та інших досліджень, висококваліфіковані працівниці високооплачуваних секторів економіки повертаються до роботи після народження дитини раніше порівняно з іншими групами працівниць.

Позиція матері на ринку праці, пов'язана з доступністю ресурсів робочого місця, що дозволяють поєднувати оплачувану працю та повсякденне піклування про дитину, є ще однією умовою структурування практик материнства. Було виявлено, що (не)доступність цих ресурсів є одним із чинників, що визначає життєві стратегії матерів, пов'язані з співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці. Йдеться про такі ресурси, як режим праці (графік роботи), можливості роботи за гнучким графіком, роботи на дому та інших умов праці, що дозволяють поєднувати роботу та піклування про дитину. Недоступність цих ресурсів спричиняє зміни трудових стратегій матерів, а саме: відтерміноване повернення матерів до роботи після народження дитини (з ризиком втрати професійної кваліфікації), пошук роботи з кращими умовами праці на шкоду можливостям кар'єрного зростання тощо.

Наступною умовою структурування практик материнства є доступ до інституційних та неінституційних ресурсів піклування про дітей. Об'єкт емпіричного дослідження, а саме – мешканки великих міст, не дозволив повною мірою диференціювати материнські практики залежно від доступу матерів до інституційних послуг із догляду за дітьми, зокрема до послуг державних дитсадків як одного із найважливіших ресурсів поєднання оплачуваної праці та турботи про дітей. З використанням додаткових емпіричних матеріалів було продемонстровано, що нерівність у доступі до цих послуг (наприклад, у випадку матерів дітей з інвалідністю) спричиняє значні зміни у життєвих траєкторіях матерів та їх повсякденні. Доступ до неінституційних (зокрема сімейних) ресурсів піклування про дітей структурований складом сім'ї та гендерним розподілом праці у ній. За даними авторського дослідження було виявлено, що (за оцінками матерів) в переважній більшості нуклеарних сімей жінки є відповідальними за забезпечення повсякденного дбання про дитину. При цьому умови праці чоловіка впливають

лише на залучення до ситуативних практик догляду за дітьми (наприклад, організація дозвілля, візитів до лікаря, домашній догляд за хворою дитиною) та прийняття рішень відносно дитини. Що стосується рутинних повсякденних дій, то (за оцінками матерів) умови праці батька практично не впливають на його залучення до повсякденного (рутинного) піклування про дітей.

Нарешті, це час та фізичний простір, що виступають як найважливіші структури практик материнства. Однією з таких структур є робочий час матері. 92% опитаних у м. Полтава матерів працюють на умовах повної зайнятості. У режимах роботи матерів, які працюють повний робочий день (тиждень) були виділені типовий, атиповий режими робочого часу, а також вільний (гнучкий) режим роботи. Під типовим робочим часом розуміється 8-ми годинний робочий день з понеділка по п'ятницю. До атипового робочого часу було віднесено інші, окрім типового та гнучкого, режими роботи, а саме: збільшений робочий день (більше 8 годин на день або більше 40 годин на тиждень) та змінний (добовий чи тижневий режим роботи). За результатами опитування типовий робочий день мали 87% працівниць державного та 60% працівниць приватного сектору зайнятості. Було виявлено, що несприятливі темпоральні характеристики праці більше поширені у приватному секторі зайнятості порівняно з державним, про що свідчать диспропорції даних відносно праці у вихідні дні принаймні один раз на місяць (характерно для 68% опитаних працівниць приватних компаній порівняно з 44% працівниць державного сектору зайнятості), понаднормованої праці принаймні один раз на тиждень та непередбачуваного робочого часу (характерно для більше 30% опитаних працівниць приватних компаній). Отже, недержавний сектор зайнятості створює менш сприятливі умови поєднання оплачуваної праці та повсякденного піклування про дитину. Поряд із цим, цей сектор надає дещо доступніші умови гнучкого робочого часу та надомної праці. Так, за оцінками респонденток, середній індекс доступності ресурсу гнучкого режиму праці (можливості самостійно визначати початок та кінець робочого дня) становить у приватному секторі зайнятості – 2,1, у державному – 1,6 (за 5-ти бальною шкалою від 1 до 5, де 1 – можливість відсутня, 5 – можливість дуже висока).

На прикладі послуг із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку (дитсадків, освітніх центрів тощо) було продемонстровано як множинні темпоральні структури, зокрема, темпоральні конфлікти між робочим часом матерів та наданням цих послуг, впливають на повсякденні практики піклування про дитину. Аналіз було доповнено суб'єктивними вимірами, пов'язаними зі сприйняттям матерями темпоральних характеристик їх повсякдення, з відчуттям браку часу, поспіху та використанням ними тактик зниження конфлікту між оплачуваною та репродуктивною працею.

Емпіричне дослідження не дозволило повною мірою висвітлити просторові структури (зокрема, обмеження) практик піклування про дітей. Наприклад, ці обмеження можуть стосуватися недоступності інфраструктурних об'єктів для матерів з дитячими візочками або відсутності дитсадків та освітніх послуг для дітей у сільській місцевості. Втім під час дослідження вдалося виявити деякі аспекти впливу просторових структур на материнську повсякденність, пов'язані, зокрема, зі сприйняттям матерями міста як простору, небезпечного для дитини. Теми

батьківських страхів, різноманітних загроз для дітей та бажання забезпечити від них дитину з'явилися у наративах більшості інформанток. Це питання не просто дискурсивно актуалізоване, але є також складником повсякденного дбання про дитину, сполученого з її супроводом до школи, гуртків, секцій. Отже, материнська тривога та підвищена увага до безпеки дитини створює додаткові темпорально-просторові напруження материнського повсякдення.

У п'ятому розділі «Діяльнісні та структурні механізми змін практик материнства» продемонстровано пізнавальні можливості діялісно-структурної концепції для виявлення механізмів змін практик піклування про дітей на основі положення про дуальний зв'язок агентів та структур у цих змінах. На основі типології соціальної дії Ш. Гейз виокремлено практики піклування про дитину, що відтворюють структуру традиційного гендерного розподілу праці або трансформують її. Більшість практик материнства є такими, що відтворюють гендерний порядок, в межах якого жінки є відповідальними за повсякденне піклування про дітей. Поряд з цим, в сучасному українському суспільстві виникають нові практики материнства, що кидають виклик означеній системі гендерних відносин. Прикладами таких практик є раннє повернення матерів до оплачуваної праці після народження дитини, відповідальність інших (окрім матерів) акторів за піклування про дитину (батька чи найманих працівниць), практики «дистантного материнства» (В. Володько, С. Одинець, А. Толстокорова). Поява цих практик обумовлена кар'єрно-орієнтованими трудовими стратегіями матерів та стратегіями «залученого батьківства», життєвими обставинами, трудовою міграцією матерів, доступністю ресурсів підтримки з боку інших членів сім'ї та ринкових послуг із догляду за дітьми тощо.

Огляд інституційних механізмів змін практик піклування про дітей та рекомендації спираються на авторську типологію моделей батьківства на основі критерія гендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей. *Модель «ексклюзивного материнства»* характеризує переважно (або виключно) материнську відповідальність за повсякденне піклування про дітей, *модель «розділеного батьківства»* – розподіл цієї функції між матір'ю та батьком, між державою, ринком та сім'єю. Відповідні моделі диференційовано за низкою структурних, культурних та діялісних характеристик, а саме: за типом гендерної культури та соціокультурними ідеалами материнства, державними інструментами підтримки батьківства, за панівними типами гендерних контрактів та материнських стратегій, пов'язаних із співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці, за розподілом повсякденних функцій піклування про дітей.

Аналіз макрорівня та мікрорівня структурування практик материнства в сучасній Україні, здійснений у 3-му та 4-му розділах роботи, дозволив зробити висновок, що для українського суспільства є характерною модель «ексклюзивного материнства», відповідно до якої переважно (або виключно) за жінками закріплюються функції повсякденного піклування про дітей. На підставі огляду міжнародного, українського досвіду та результатів авторського дослідження, було сформульовано низку рекомендацій щодо змін у напрямку моделі «розділеного батьківства» на рівні державної політики (сімейної, гендерної, освітньої, соціально-економічної), діяльності органів місцевого самоврядування, а також корпорацій,

роботодавців та профспілок. Інструментами такої політики є: скорочення терміну відпустки по догляду за дитиною, впровадження оплачуваної відпустки та «батьківської квоти» у ній; розвиток мережі доступних та якісних сервісів догляду за дітьми; створення робочих місць, дружніх до сім'ї та працівниць/працівників із сімейними обов'язками (гнучкий режим праці, дитячі кімнати на робочому місці тощо); актуалізація ролі чоловіків у піклуванні про дітей.

ВИСНОВКИ

Розроблена структурно-діяльнісна концепція материнства надала можливість системного визначення сучасних практик материнства з врахуванням його діяльнісних, структурних, культурних параметрів, їх взаємообумовленості, а також описати і пояснити суперечності практик материнства в сучасному українському суспільстві. У результаті дослідження одержано наступні результати.

1. Систематизовано концептуальні підходи до вивчення материнства: виокремлено функціонально-рольовий, інституційний, соціально-конструктивістський та феміністський підходи. Розкрито пізнавальні можливості та обмеження означених підходів, доведено, що використання окремих із них може призвести до фрагментованості знання про материнство. Так, у функціонально-рольовому та інституційному підходах діяльнісний вимір материнства концептуалізується як успішне (неуспішне) виконання соціальної ролі матері, не враховується динамічний характер практик материнства та їх інституційних умов. «Материнська роль» есенціалізується та описується у категоріях «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації, поза фокусом залишаються варіативні практики материнства. Соціально-конструктивістський підхід створює альтернативу біологічному детермінізму, характерному для функціонально-рольових концепцій материнства, актуалізує питання активної ролі соціальних акторів у творенні знань про материнство, у відтворенні та зміні наявного гендерного порядку. Поряд з цим, поза фокусом залишаються структурні умови, що забезпечують сталий характер суспільного відтворення материнства. Феміністські підходи до концептуалізації материнства надають важливий пізнавальний інструмент передусім завдяки розрізненню інституційного та діяльнісного вимірів материнства, а також актуалізації структурних вимірів материнства, представлених патріархатом. Особливим значенням соціально-конструктивістського та феміністського підходів є включення вимірів влади та нерівності в дослідження материнства. Розкрито додаткові пізнавальні можливості концептуалізації материнства, що їх надають соціологічні концепти турботи, а також низка концептів теорій модерну та постмодерну. Останні надали можливість уточнення проблемної ситуації дослідження, пов'язаної з глибинними онтологічними суперечностями між процесами індивідуалізації, раціоналізації та материнством.

2. Сформульовано концептуальні положення структурно-діяльнісного підходу в дослідженні материнства, що дозволяють подолати суперечності між макро- та мікропідходами, між структурою та дією, між статикою та динамікою у концептуалізації материнства. Положення про діяльнісний характер материнства дозволило уточнити концепт материнства як соціальної практики. Положення про

багаторівневий характер структурування практик материнства дозволило подолати суперечності між макро-та мікрорівнями аналізу. Положення про дуальність структури як взаємозалежності структури та дії дозволило подолати суперечності між індивідуальним та суспільним вимірами у концептуалізації материнства. Положення про динамічний характер материнства та дуальну роль агентів та структур в змінах практик материнства дозволило подолати суперечності між статикою і динамікою в концептуалізації материнства. Означені положення доповнено положенням про гендерований характер материнства, що дозволило врахувати виміри нерівності у концептуалізації материнства як практики. На основі означених концептуальних положень розбудовано понятійний апарат концепції материнства, встановлено зв'язки між різними рівнями та полями структурування практик материнства.

3. Здійснено комплексний аналіз макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють структуру (систему можливостей та обмежень) практик материнства. На основі положення про гендерований характер материнства та турботи про дітей, обґрунтовано, що ці макроструктурні умови в сучасному українському суспільстві створюють гендерний порядок (систему), тобто модель соціальних відносин, у межах якої за жінками закріплюється відповідальність за сферу приватного та турботу про дітей. У полі державної політики ця система підтримується суперечливими законодавчими нормами та інструментами, що відтворюють відповідальність жінок за сферу приватного (поряд із нормами забезпечення гендерної рівності); неотрадиціоналістичною державною риторикою з апеляцією до «традиційних цінностей», універсалізацією моделі сім'ї та батьківства, що суперечить соціально-демографічним та соціокультурним процесами деінституціалізації сімейних відносин та батьківства, активному залученню жінок до сфери зайнятості, процесам індивідуалізації, завданням досягнення гендерної рівності. Обґрунтовано, що ринок праці та сім'я як інституційні середовища практик материнства, перебуваючи у дуальній залежності, слугують закріпленню наявного гендерного порядку: відповідальність жінок за репродуктивну працю обмежує їх шанси на ринку оплачуваної праці (через дискримінацію та концентрацію у низькооплачуваних галузях економіки), водночас обмежені шанси на ринку праці сприяють закріпленню жіночої відповідальності за сферу приватного. Державна політика є регулятором відносин між сім'єю та ринком, а найважливішими ресурсами підтримки гендерного контракту «матері, яка працює» є державні послуги догляду за дітьми та батьківські відпустки. Недосконалість означених механізмів сприяє відтворенню наявного гендерного порядку. Система тривалих неоплачуваних батьківських (а де-факто материнських) відпусток, обмеження у доступі до державних сервісів догляду за дітьми (наприклад, через брак місць у дитсадках міст) в сукупності з відсутністю дієвих державних та корпоративних програм підтримки працівниць із сімейними обов'язками утруднюють баланс між професійною зайнятістю та материнством, погіршують соціально-економічне становище сімей з дітьми та слугують закріпленню за жінками функцій піклування про дітей.

Вагомим чинником структурування практик материнства є соціокультурні уявлення про гендерні відносини та турботу про дітей. Соціокультурні смисли батьківства, а саме його ціннісні, нормативні та ідеальні виміри, є гендерованими. Уявлення про «природні жіночі ролі», надто в їх зв'язку з материнством, виступають засобом легітимації гендерної нерівності. Обґрунтовано, що сучасні практики материнства обумовлені як особливостями гендерної культури, так і впливом соціокультурних змін статусу дитинства та батьківської культури. Характеристиками сучасної (панівної) батьківської культури є «дитиноцентричний» стиль батьківства та «інтенсивне материнство», що загострює онтологічні суперечності між оплачуваною працею та турботою про дітей передусім для жінок.

4. Продемонстровано пізнавальні можливості концепції для визначення мікрорівневих особливостей структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві на прикладі поєднання матерями оплачуваної праці за наймом та піклування про дитину. Результати емпіричного дослідження дозволили виявити основні умови структурування практик материнства. На індивідуальному рівні – це, по-перше, життєві стратегії матерів, фокусовані на співвідношенні оплачуваної та репродуктивної праці, що структуровані, серед іншого, освітою та позицією жінки на ринку праці. По-друге, позиція матері на ринку праці, пов'язана із зайнятістю в державному чи приватному секторі зайнятості, а також з доступністю ресурсів робочого місця, що дозволяють поєднувати оплачувану працю та повсякденне піклування про дитину. По-третє, доступ до інституційних ресурсів, зокрема, до державних послуг догляду за дітьми як одного із найважливіших ресурсів поєднання оплачуваної праці та материнства. Продемонстровано, що нерівність у доступі до таких послуг (наприклад, у випадку матерів дітей з інвалідністю) спричиняє суттєві зміни у життєвих траєкторіях жінок та їх повсякденні. По-четверте, важливою умовою структурування є доступ до неінституційних (зокрема сімейних) ресурсів, що у свою чергу структурований складом сім'ї та гендерним розподілом праці в повсякденних практиках піклування. Нарешті, це час та фізичний простір, що виступають як найважливіші структури практик материнства. Емпіричне дослідження фокусувалося на досвідах матерів, які працюють за наймом та проживають у великих містах. Отже, його результати не дали змоги диференціювати практики материнства залежно від інших структурних параметрів (самозайняті, багатодітні матері, матері, які проживають у сільській місцевості, матері – представниці середнього та вищого класів тощо). Перспективним фокусом досліджень є диференціація практик піклування про дітей матерів □ представниць різних соціальних класів та роль цих практик у відтворенні класу через формування соціального та культурного капіталів.

5. Продемонстровано пізнавальні можливості концепції для виявлення механізмів зміни практик материнства на основі положення про дуальний зв'язок агентів та структур. Цей зв'язок конкретизовано у типології практик піклування про дітей із застосуванням критерія зв'язку цих практик зі структурами, в яких відповідні практики сформувались. Виділено практики, що відтворюють або трансформують систему гендерних відносин, у межах якої переважно (або виключно) жінки є відповідальними за турботу про дітей. Поява останніх (трансформувальних) практик обумовлена кар'єрно-орієнтованими трудовими

стратегіями матерів та стратегіями «залученого батьківства», життєвими обставинами, трудовою міграцією матерів, доступністю ресурсів підтримки з боку інших членів сім'ї та ринкових послуг із догляду за дітьми тощо.

6. Розроблено типологію моделей батьківства на основі критерію гендерного розподілу відповідальності за турботу (піклування) про дітей. Модель «ексклюзивного материнства» характеризує переважно (або виключно) материнську відповідальність за турботу про дітей, модель «розділеного батьківства» – розподілення функцій піклування між матір'ю та батьком, між державою, ринком та сім'єю. Відповідні моделі диференційовано за низкою структурних, культурних та діяльнісних характеристик, а саме: за типом гендерної культури та соціокультурними ідеалами материнства, за спрямуванням державних інструментів підтримки батьківства, за панівними типами гендерних контрактів та материнських стратегій, а також за розподілом повсякденних функцій піклування про дітей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Індивідуальна наукова монографія

1. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. – К.: Критика, 2017. – 288 с.

Статті у вітчизняних фахових виданнях із соціологічних наук

2. Стрельник О.О. Багатодітна сім'я в Україні: дискурси та суперечності соціальної політики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Інститут соціології НАНУ. – 2011. – №1. – С. 156-165.
3. Стрельник О.О. Батьківські практики у сучасних молодих сім'ях // Соціальна психологія. Український науковий журнал. – 2011. – №6. – С. 62-70.
4. Стрельник О.О. Гендер, інвалідність та материнство: проблеми на перетині // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2010. – вип. 16 – С. 621–624.
5. Стрельник О.О. Гендерні особливості дітородних настановлень у сучасній Україні // Соціальна психологія. Український науковий журнал. – 2010. – №5 (43). – С. 147-154.
6. Стрельник О.О. Жінки з інвалідністю: стереотипи VS ідентичності // Вісник Львівського національного університету: збірник наукових праць. Серія соціологічна. – 2011. – вип.1. – С. 234-241.
7. Стрельник О.О. Інституційні сервіси догляду за дітьми як інструмент політики підтримки працюючих батьків // Український соціум. – 2015. – № 2(53). – С. 73-82.
8. Стрельник О.О. Материнство та соціальні зміни: структурно-трансформуючі практики піклування про дітей // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2016. – Вип.37. – С. 260-267.
9. Стрельник О.О. Материнство та турбота про дітей в суспільстві ризику // Український соціум. – 2017. – № 1. – С. 72-83.

10. Стрельник О.О. Материнство як практики турботи: концептуальні аспекти аналізу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2014. – № 1(5). – С. 57-60.
11. Стрельник О.О. Материнська любов як соціально-історичний феномен // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2012. – Випуск 18. – С. 153-154.
12. Стрельник О.О. (Не)батьківство як вибір: добровільна бездітність у наукових та суспільних дискусіях // Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право». – К. : «Політехніка», 2012. – С. 41-45.
13. Стрельник О.О. Позиція матері на ринку праці як умова структурування практик материнства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2017. – № 1 (8). – С. 23-27.
14. Стрельник О.О. Робочі місця, дружні та недружні до працівниць із сімейними обов'язками: за результатами соціологічного дослідження // Український соціум. – 2015. – № 4(55). – С. 75-84.
15. Стрельник О.О. Соціальна стигматизація мономатеринських сімей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Інститут соціології НАН України. – 2012. – №4. – С. 148-157.
16. Стрельник Е. «Все лучшее – детям». Хорошие матери в обществе потребления // Український соціологічний журнал. – 2011. – № 1-2. – С. 24-29.
17. Стрельник Е.А. Коммодификация материнства (на примере рынка вспомогательных репродуктивных технологий) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2013. – № 1(4). – С. 59-62.
18. Стрельник Е.А. Хорошие матери, хорошие отцы. Гендерная асимметрия социокультурных представлений об ответственном родительстве // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства : Збірник наукових праць. Вип. 19. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2013. – С. 367-370.

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях

19. Стрельник Е.А. Государственный неотрадиционализм и семейная политика в Украине // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2014. – № 9. – С. 97-102.
20. Стрельник Е.А. «Жизнь по доктору Комаровскому»: конструирование родительства в советах по уходу за детьми // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2015. – № 7(2). – С. 83-105.
21. Стрельник Е.А. Практики сочетания матерями оплачиваемой работы и заботы о детях (опыт социологического анализа) // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2016. – №8. – С. 66-71.
22. Стрельник Е.А. Украинский традиционализм и дискурс «женской вины» в низкой рождаемости // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2012. – № 8. – С. 71-77.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

23. Стрельник Е.А. «Материнская компетентность» и социальный контроль // Пятое Ковалевские чтения : Материалы научно-практической конференции / Санкт-Петербургский государственный университет. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 120-122.
24. Стрельник Е.А. «Нация, которая не рождает детей, должна работать больше»... Женская ответственность за низкую рождаемость в украинском демографическом дискурсе // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Зб. наукових праць, вип. 14. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 336-342.
25. Стрельник О.О. Гендерні виміри інвалідності: проблеми репродуктивних прав жінок з функціональними обмеженнями здоров'я // Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі: Тези доповідей. – К.: Університет «Україна», 2012. – С. 223-224.
26. Стрельник О.О. Гендеровані протести в сучасній Україні: материнство, активізм, війна // Українська жінка в національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє. Збірник матеріалів I Міжнародного наукового форуму (24-25 листопада 2016 р.) / За ред. С. Шудло. – Дрогобич: «трек ЛТД», 2016. – С. 185-166.
27. Стрельник О.О. Практики поєднання матерями праці та піклування про дітей: темпорально-просторові аспекти // Гендерна політика міст: історія і сучасність. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. – Х.: Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, 2015. – С. 279-282.
28. Стрельник О.О. Проблема батьківства у сучасній українській сім'ї: за результатами соціологічного дослідження // Інновації в освіті, науці та виробництві : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Полтава : ШЕП, 2009. – С. 50–54.
29. Strelnyk O. Gender features of reproductive attitudes in contemporary Ukraine: socio-culture and socio-economic background Proceedings of the 13th International Conference “Information Society – 2010”. Vol. B. Facing Demographic Challenges. – Ljubljana, Slovenia. – P. 112-115.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

Коллективні наукові монографії

30. Strelnyk, Olena. Conservative Parents' Mobilization in Ukraine // *Rebellious Families: Parents' Rights Activism in Central and Eastern Europe and Russia*. Ed. by Katalin Fabian and Elzbieta Korolzuk. – Bloomington: Indiana University Press, 2017. – P. 61-90.

Статті у наукових та науково-практичних виданнях

31. Стрельник Е. «Нам нужно поговорить о Кевине». Материнство в категориях вины и ответственности // Гендерный журнал «Я». – 2012. – № 2 (20). – С. 35-36.
32. Стрельник Е. Репродуктивные миграции: вспомогательные репродуктивные технологии в глобальном измерении // Гендерный журнал «Я». – 2013. – № 2(33). – С. 32-34.

33. Стрельник О. Жінки та час: між ефективним менеджментом та турботою // Гендерний журнал «Я». – 2014. – № 1(35). – С. 14-16.
34. Стрельник О.О. «Погані батьки»: соціальне конструювання батьківства як проблеми // «СОЦІОПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи». – 2015. – №4. – С. 48-54.

АНОТАЦІЯ

Стрельник О.О. Материнство як соціальна практика: структурно-діяльнісна концепція. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2017.

У дисертації представлено авторську соціологічну концепцію, що пояснює соціальні практики материнства, та результати емпіричної апробації концепції на прикладі сучасного українського суспільства. Запропонована концепція вирішує наукову проблему, що полягає в гносеологічній суперечності між наявними теоретичними підходами, які фрагментовано відображають материнство, не враховують системний характер сучасних практик материнства та відповідних соціальних проблем.

Найбільш вагомими результатами роботи є наступні. Розроблено понятійний апарат досліджень материнства як соціальної практики, представлений концептами материнства, турботи (піклування) про дитину, ресурсів піклування про дітей, структур та структурування практик материнства. Сформульовано концептуальне положення про багаторівневий характер структурування практик материнства на різних рівнях суспільства та у різних його полях, що дозволяє подолати суперечності між макро-та мікро підходами до концептуалізації материнства. Виділено макро-, мезо- та мікрорівні структурування практик материнства. На основі об'єднувальних підходів до аналізу гендерних відносин, аналітично виділено поля структурування практик материнства, представлені державною політикою, економікою (ринком праці), сім'єю та культурою. Здійснено комплексний аналіз макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють систему можливостей та обмежень цих практик. Продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції для вивчення повсякденного розгортання практик материнства та мікрорівня їх структурування в сучасному українському суспільстві на прикладі матерів, які поєднують оплачувану працю та піклування про дитину. Виявлено основні осі такого структурування, пов'язані з позицією матері на ринку праці, доступом до ресурсів піклування про дітей, складом сім'ї, гендерним розподілом праці у сім'ї, материнськими стратегіями, а також із часом та простором. На основі концептуального положення про дуальну роль агентів та структур в змінах практик материнства типологізовано практики піклування про дітей як таких, що відтворюють гендерну систему, в межах якої переважно (або виключно) жінки є відповідальними та турботу про дітей, або трансформують цю систему. На основі

критерію гендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей, виділено моделі «ексклюзивного материнства» та «розділеного батьківства», що диференційовані за низкою структурних, культурних та діяльнісних характеристик.

Ключові слова: материнство, практика, структури материнства, турбота (піклування) про дітей, гендерні відносини, гендерна нерівність.

SUMMARY

Strelnyk O.O. Mothering as a social practice: a structure-agency perspective. A manuscript.

A dissertation for obtaining the scientific degree of the doctor of sociological sciences on specialty 22.00.04 – special and branch sociologies. Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2017.

The dissertation presents the author's sociological conception that explains the social practices of mothering, and the results of its empirical testing on the example of contemporary Ukrainian society. The main scientific novelty of the obtained results is a comprehensive conception of mothering as a social practice and its applying for the analysis of mothering practices, and both mechanisms of their structuring and changes in the modern Ukrainian society.

The most significant results of the research are the following ones. *Firstly*, the author developed the conceptual apparatus of the research represented by the concepts of mothering, care for a child, motherhood structures, resources of childcare. *Secondly*, this is the conceptual idea of multilevel ground of structuring mothering practices at different levels and fields of society that allows overcoming the contradictions between macro and micro approaches to the conceptualization of mothering. The author revealed the mechanism of mothering practices structuring and analytically distinguished macro, meso- and micro-levels and fields, represented by the state policy, economy (labor market), a family and culture. *Thirdly*, the author carried out the comprehensive analysis of the macro level of structuring mothering and childcare practices in contemporary Ukrainian society represented by the relations between politics, economy, family and culture that create a system of opportunities (resources) and limitations of these practices. *Fourthly*, the author demonstrated the cognitive capabilities of the structure-agency perspective for research on the routine (everyday) mothering practices and the micro level of their structuring in contemporary Ukrainian society. The main dimensions of such structuring are identified, related to mother's position on a labor market, an access to resources of childcare, family structure, gender division of labor in a family, and mother's personal strategies etc. *Fifthly*, the author has developed the typology of practices of care for children as reproducing the gender system, within which women are responsible for this care, or transforming this system. The models of "exclusive mothering" and "shared parenting", based on the gender distribution criteria of responsibility for childcare, were differentiated by the number of structural, cultural and activity characteristics.

Key words: motherhood, mothering, practice, motherhood structures, childcare, gender relations, gender inequality.

Відповідальна за випуск
доктор соціологічних наук, професор О. Д. Куценко

Підписано до друку 22.11.2017.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 1,7. Наклад 100 прим. Формат 60 x 84/16. Зам. № 211117

Виготовлювач: ФОП Смірнов А.Л.
Адреса: 36000, м. Полтава, вул. Половки, 93, кв. 150.
Тел.: (+38) 097 319-10-24

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 5117 від 07.06.2016 р.